

20. Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я гг. XIX ст. – пач. XX ст.) – Мінск, 1997.; Жихарев С.Б. Политика российского правительства в сфере железнодорожного транспорта и её реализация на территории Беларуси во втор. пол. XIX - нач. XX в.: автореферат диссертации ... кандидата исторических наук: 07.00.03; БГУ. – Минск, 2003; Карніевіч В.А. Развіццё гандлю ў Беларусі (1861-1900 гг.): аўтарэферат дысертацыі ... кандыдата гістарычных навук: 07.00.02; БДПУ ім. М. Танка. – Мінск, 2003.
21. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2005. – Т. 4.
22. Бендин А.Ю. Граф М.Н. Муравьев Виленский и национальное пробуждение белорусского народа в 60-е гг. XIX в. // Исторический поиск Беларуси: Альманах / Сост. А.Ю. Бендин. – Минск, 2006. – С. 53-77.
23. Бендин А.Ю. Проблемы этнической идентификации белорусов 60-х гг. XIX – начала XX в. в современной историографии // Исторический поиск Беларуси: Альманах / Сост. А.Ю. Бендин. – Минск, 2006. – С. 8-35.
24. Гигин В. Оклеветанный, но не забытый // Неман. – 2005. – № 6. – С. 127-139.
25. Петриков, П.Т. Очерки новейшей историографии Беларуси (1990-е начало 2000-х годов). – Минск: Белорусская наука, 2007. – 292 с.

Alexander Grakhotsky

MODERN BELARUSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE RUSSIAN STATE POLICY IN BELORUS IN THE SECOND HALF OF XIXTH – IN THE BEGINNING OF XXTH CENTURY

In the article the state of the modern Belarusian historiography of the Russian state policy in Belarus in the middle of XIX – in the beginning of XX cent., trends are defined in the historiography of a problem, the basis directions.

Key words: the modern Belarusian historiography, the Russian state policy, historiography, the Russian empire.

Надійшла до редакції 9.03.2008 р.

УДК94(367)001.891

Марина Кеда

СТАНОВЛЕННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В УКРАЇНСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТАХ XIX ст.: МИХАЙЛО ПЕТРОВ

У статті аналізуються погляди харківського професора XIX ст. Михайла Петрова на історіографію Французької революції. Особлива увага приділяється значенню його доробку в становленні цієї галузі історіографії в Україні.

Ключові слова: Михайло Петров, історіографія, Французька революція.

Вивченням Великої Французької революції XVIII ст. вже більше двох століть опікується окрема галузь історіографії. На теренах України перші впевнені кроки в цьому напрямку було зроблено ще університетською професурою в другій половині XIX ст. На жаль, імена деяких дореволюційних істориків, що працювали в цьому напрямку, в радянські часи були штучно піддані забуттю. До їх числа належить і харківський історик другої половини XIX ст. Михайло Назарович Петров (1826 – 1887), відомий своїм чотиритомним курсом «Лекцій з всесвітньої історії» [12] та низкою нарисів «Із всесвітньої історії» [11].

Спадщина цього вченого через його монархічно-ліберальні погляди довгий час не заслуговувала на належну увагу дослідників. Лише окремі спеціалісти з історіографії наважувались обережно посилатись на його праці, підкреслюючи при цьому «консервативність» та «монархічні переконання» цього історика.

Водночас саме він першим в Російській імперії здійснив спеціальне комплексне дослідження здобутків новітньої європейської історіографії. Під терміном «новітня» він розумів історіографію кінця

XVIII – першої половини XIX ст. Його праця «Новітньої національної історіографії в Німеччині, Англії та Франції» [14] є цілісною картиною історичної науки країн Європи нового часу. Найголовніші європейські історичні школи були ним розглянуті в ракурсі їх порівняння і поступового розвитку. М.Петров стояв біля витоків історіографії як «спеціальної галузі історичної науки, що вивчає розвиток історичних знань, внесок провідних істориків, історичних шкіл, наукових установ у збагачення історичної думки, формування й утвердження нових наукових концепцій історичного процесу, аналізує повноту і достовірність дослідження тих чи інших проблем і періодів всесвітньої або вітчизняної історії» [7, с.403; 17, с.29]. Дослідник започаткував основи наукового історіографічного аналізу, визначив основні критерії оцінки історичних шкіл, окремих істориків, їхнього внеску в історичну науку. Запропоновані ним характеристики різних шкіл та напрямків у цілому утвердились в історіографії.

Для російської історичної науки другої половини XIX ст. загалом був характерний значний інтерес до Французької революції XVIII ст. Але через цензурну заборону до кінця 70-х рр. XIX ст. не було створено жодного ґрунтовного конкретно-історичного дослідження з цієї проблеми [10, с.446]. Тогочасні університетські курси з історії нового часу охоплювали події тільки до другої половини XVIII ст., «не ризикуючи» висвітлювати суворо заборонену епоху Французької революції. Натомість М.Петров, незважаючи на цензурні рескрипти Міністерства народної освіти, наважився запровадити курс Французької революції в практику університетського викладання. Він дотримувався думки про те, що «не страшні розповіді ні про які революції, якщо при викладі постійно мати на увазі всю ненормальність та винятковість цих явищ. Набагато вже небезпечніше – мовчати про такі події або згадувати про них мимохідь» [22, арк.11зв.]. Він вважав, що саме через брак інформації молодь самотужки шукатиме відповіді на питання, що її хвилюють, тому слід заздалегідь потурбуватися про те, щоб ці відповіді були «правильні» [20].

Відтак, М.Петров став одним із перших професорів Російської імперії, який наважився виступати з університетської кафедри з подібною тематикою. Протягом 1865/1866 навчального року він почав читати в Харківському університеті спеціальний курс з історії революції у Франції [9, с.10]. Для того часу це було непересічною подією. До нього кілька публічних лекцій з цієї тематики прочитав В.Шульгін у Київському університеті св. Володимира [10, с.450]. Але то були поодинокі лекції, позаяк харківський історик наважився розробити цілісний курс.

Власні погляди М.Петрова на історію революції склалися на основі аналізу широкої джерельної бази, досліджуваної, головним чином, під час закордонного відрядження 1858 – 1860 рр. країнами Європи. Він дійшов висновку, що державний лад старої Франції в 1789 р. не був підготовлений для впровадження ідеї політичної свободи. Співчуваючи тяжкому становищу народних мас, він суворо засуджував революційний фанатизм, що супроводжував їх виступи. В своїх студіях він намагався охарактеризувати всі прошарки населення, задіяні в революції: tiers-état, дворянство та духовенство, кожен з яких відіграв важливу роль.

Зміну існуючого ладу у Франції М.Петров називає історично зумовленим і необхідним кроком. Характеризуючи революцію, він не вживає терміни «антифеодальна» чи «буржуазна», натомість використовує поняття «політична» та «соціальна». Різні періоди революції, на його думку, відрізнялись за своїм змістом. Так, спочатку вона носила політичний характер і була спрямована на формальну ліквідацію фактично неіснуючої феодальної держави, а потім поза політичною революцією зростала соціальна, «похід незаможних класів суспільства проти заможних» [13, с.194-204].

Такі погляди М.Петрова не вкладались у річище поширеної історіографічної концепції, представленої іменами О.Тьєррі, Ф.Гізо, Ф.Міньє. Натомість його візія містила ідеї, які пізніше знайшли відгук у так званій «ревізійній» історіографії Французької революції (Ф.Фюре, П.Губер, Д.Ріше та ін. [2, с.141-143; 18, с.3; 5, с.75-79]). У даному випадку можна говорити про тонку наукову інтуїцію вченого, його здатність до критичного переосмислення усталених історичних позицій.

З таких засадничих позицій М.Петров підходив і до аналізу історіографії Французької революції.

З огляду на те, що французькі дослідники зробили найбільше для дослідження революції у власній країні, М.Петров найбільшу увагу приділяв саме французькій історіографії цієї проблеми. Саме література епохи Просвітництва, на глибоке переконання науковця, надовго визначила весь подальший розвиток історичної науки в цій країні. Він виділяв такі її риси: ненависть до минулого; антиісторичність; матеріалізм, який шкодить розвитку суспільної свободи, оскільки заперечує в людині свободу волі, і породжує суспільне рабство; глибока антирелігійність, що мала великі негативні наслідки: під час революції були знехтувані не тільки громадянські закони, але й релігійні та моральні. Звідси він виводив зухвалий, брутальний, руйнівний і страшний характер революції, спричинений захопленням суспільства суто літературними непрактичними теоріями.

Такі особливості історичної літератури епохи Просвітництва призвели до того, що всій подальшій французькій історіографії довгий час бракувало почуття поваги до історії [14, с.191]. Головна мета Просвітництва полягала в тому, щоб відірвати французів від їх минулого, в якому воно вбачало тільки

низку зловживань, «царство насилля та мороку». Державницькі теорії, запропоновані його представниками, він вважав не «французькими», а «абстрактними», однаково непридатними для жодного народу. Щодо ідей Ж.Ж.Руссо і Т.Гоббса, про договірну державу, він зазначав, що життя суспільства є органічним, природним процесом, який не можна змінити без ризику переворотів. Ці вади просвітницької історіографії зрештою призвели до того, що Франція напередодні докорінного перевороту свого державного життя не мала навіть чіткої уяви про те, що саме вона збиралась зруйнувати.

Водночас у Просвітництві він помічав витоки трьох майбутніх напрямків історіографії, втілених в особах А.Вольтера, Ж.Руссо та Ш.Монтеск'є (погляди останнього він називає найбільш практичними). Ці напрямки визначили і новітню історіографію Франції, втілившись у трьох школах: радикальній, Женевській та історичній.

Провідну роль у формуванні радикального «ідеологічного» напрямку, на думку М.Петрова, відіграв Ф.Дону. У цього непохитного республіканця його найбільш приваблювали особисті риси: «це була людина непересічних громадянських чеснот, яка ніколи не приносила своїх переконань у жертву чому-небудь або кому-небудь» [14, с.222]. Подібні характери вже самі по собі, на думку М.Петрова, гідні поваги, тим більше у Франції, де «безперервна зміна урядів привчила грати переконаннями та присягами». Він підкреслював у Дону повагу до минулого нації, суворий критичний метод і досить неупереджену оцінку подій, явищ та історичних осіб, зокрема, Наполеона. Підкреслюючи всі позитивні моменти в творчості цього історика, М.Петров все ж не наважився віднести його до історичної школи [14, с.23].

Охолоджені гірким досвідом революції, радикальні ідеї стали більш поміркованими і вже в епоху реставрації імперії виникає природна реакція, «вождем і душею» якої дослідник називає Ж.де Местра, голову «школи ультрароялістів». М.Петров обережно оцінює його «Роздуми про Французьку революцію» та «Санкт-Петербурзькі вечори», засуджуючи крайні провіденційні уподобання і методичні прийоми автора: сарказм, софізм та діалектику, запозичені в його ж ідейних ворогів – просвітників. Проте вказує, що саме він остаточно підірвав «кредит поверхових, але зухвалих і самовпевнених поглядів просвітництва» [14, с.231].

Серед представників реакційного напрямку більш поміркованими та виваженими М.Петров вважає оцінки революції Ф.Р.де Шатобріаном, який писав про цю подію, що всім, що було в ній великого, вона має завдячувати просвітництву, а усім ганебним – «моральній зіпсованості її головних діячів». Дослідник засуджує прийоми «оратора й адвоката», які використовує цей історик у своїх роботах, його нещире ставлення до християнства, але усе ж називає його людиною надзвичайного розуму. За художній смак і стиль викладу матеріалу він порівнює Ф.Шатобріана з В.Скоттом.

Але ані «ідеологи-радикали», ані «реакція-ультрамонтани», на думку М.Петрова, не зробили багато для адекватного висвітлення історії революції, збагативши її оцінки хібащо кількома здоровими судженнями. Обом згаданим напрямкам він протиставляє «Женевську школу», яка пропагувала безпосередність та оригінальність судження замість «чистого розуму» та штучних філософських систем. Дослідник зазначав, що в часи Реставрації на фоні загального суспільного повороту до минулого у Франції на основі ідей женевської школи, забороненої Наполеоном, виникла філософська система, яку він називав «еклектизмом». Вона інтегрувала погляди Ж.Руссо, І.Канта та ідеї «всесвітнього громадянства» Й.В.Гете і стала «філософією примирення Франції як з її власним минулим, так і з Європою» [14, с.237]. Завдання еклектизму він вбачав у розвінчанні в суспільстві філософських ідей XVIII ст. Погляди провідного представника еклектичної школи В.Кузена імпонували М.Петрову тим, що цей історик у пошуках відповідей на питання сучасності на революцію дивився без ненависті, а його школа сформувала у суспільства адекватне сприйняття протестантизму, англійських політичних установ та повагу до національного минулого.

Дослідник зазначав, що саме на ідеї еклектиків згодом стала спиратися французька історична школа, мета якої полягала в доведенні «непохитності й недоторканості прав органічного саморозвитку народного життя» [14, с.244]. Першим поколінням представників національної історичної школи М.Петров називав Ж.Сисмонді, К.Форієля та Е.Г.Баранта. Саме вони заклали міцний ґрунт для наукової розробки національної історії.

«Історію французів» Ж.Ш.Л.С.де Сисмонді він вважає першою документальною історією Франції, ґрунтовно і сумлінно дослідженою за джерелами. Разом з тим він зауважує, що працям Ж.Сисмонді бракує об'єктивності: «протестант і республіканець, раз і на завжди окреслив він собі певну моральну норму і, зовсім не беручи до уваги ані сторіччя, ані суспільство та місцеві умови, з однаковою суворістю оцінював усі представлені явища» [14, с.246].

Натомість на високу оцінку М.Петрова заслуговували історико-економічні студії Ф.К.Ж. Дроза. Він вказує, що Ф.Дроз розвивав ідею, сформульовану свого часу Ш.Монтеск'є, що кожен народ є унікальним і розвивається за своїми особливими і тільки йому притаманними принципами. Він підтримував думку,

висловлену Ф.Дрозом в «Історії правління Людовіка XVI», що революцію можна попередити «розумними і рішучими заходами». Водночас, аналізуючи джерела, М.Петров дійшов висновку про хибність суджень Дроза про Мірабо як єдиного, хто здатний був врятувати Францію від революції. Разом з тим досліднику імпонував вислів Ф.Дроза щодо лютневої республіки, що то була «та сама монархія, тільки без монарха» [14, с.248].

Засуджуючи моральні сентенції, якими Ф.Дроз щедро супроводжував описи історичних подій, М.Петров наводить як взірць в цьому питанні К.Форіеля, якого характеризував з великою повагою. Цей історик усе своє життя був відданий інтересам «чистої науки», як справжній вчений ухилився від публічної діяльності та політичних орієнтацій, що для Франції було рідкісним явищем. У цьому відношенні він порівнював К.Форіеля з німецькими вченими і підкреслював його надзвичайний особистий вплив на новітню історіографію Франції [14, с.248]. На його ідеях виховувалось ціле покоління французьких істориків: Ф.Гізо, брати Тьєррі, Е.Г.Барант, С.де-Сасі, В.Кузен, Ж.-Ж.-А.Ампер, П. Меріме.

Демократичні твори Ж.Мішле, Л.Блана та А.Ламартіна про революцію, які з'явилися до 1848 р., справили, на думку М.Петрова, згубний вплив на суспільство [14, с.255]. Вони виправдовували існування конвенту зовнішньою небезпекою, звеличували тероризм. Такі точки зору на той час вже давно були засуджені німецькою та англійською історіографіями. У Франції одним з перших, хто виступив проти цього хибного «неісторичного пафосу», став Е.Г.Барант. М.Петров високо оцінив його «Історію національного конвенту» та «Історію директорії», вказав на оригінальні методи дослідження та розумно-ліберальні політичні вподобання автора. Але недоліками його викладення історії революції М.Петров називає «площинну» картину подій, рабське слідування за джерелами. Позаяк «внутрішні пружини, психологічна сторона подій, моральний стан суспільства, дух провінцій, характер адміністрації, ставлення вождів руху до публіки» – тобто ті явища, які визначають послідовність та хід подій, – залишились поза увагою автора. Водночас він підкреслював підсвідомий осуд автором сучасності, слушність його думки про доцільність адміністративної реформи замість зміни всіх форм правління. Адже, на глибоке переконання дослідника, тільки такими змінами може бути обумовлена справжня міцна а не суто номінальна суспільна свобода. Ця думка, як вважав М.Петров, була властива всій тогочасній ліберальній історіографії Франції [14, с.255].

Наступним поколінням дослідників, що затьмарили своєю європейською славою власних вчителів, М.Петров називає Ф.Гізо, О.Тьєррі, А.Токвіля, Ф.Мінье і Л.Тьєра.

Ф.Гізо він вважав «дуже серйозним та ґрунтовним ученим», якого мало хто перевищив у сумлінному критичному дослідженні джерел [14, с.258]. Він підкреслював поміркованість, тверезість його суджень та поглядів, відсутність захоплень політичними теоріями. Історик погоджується з поясненнями Ф.Гізо розбіжностей в результатах французької та англійської революцій. Успіх останньої він пояснював тим, що вона спиралась на власні історичні традиції, релігію, позаяк головним завданням французької було знищення всіх старих установ, разом з яким зникла і сама можливість розумних реформ. М.Петров наголошував, що жодна революція не здатна створити принципово нового суспільного життя. [14, с.262].

Але він не обминув увагою і недоліки прагматичної школи, головним представником якої був Ф.Гізо: нівелюючий аналіз, відсутність логічної схеми історичного процесу і мимовільне привнесення у висвітлення минулого поглядів та понять свого часу [14, с.269].

Першим, хто помітив слабкий бік прагматизму, став О.Тьєррі. Саме він створив свій особливий метод, який співвітчизники назвали «описовим» або «живописним», а німці – «генетичним». М.Петров зазначав, що «історик-живописець» не задовольняється тільки відтворенням минулого. Він ставить собі також завдання дослідити походження суспільних явищ і простежити їх розвиток «до... вищої життєвої повноти». Найбільш яскраво ці особливості проявилися у праці О.Тьєррі, присвяченій третьому («середньому») стану, під яким він розумів увесь народ за винятком привілейованих класів. Вивчення історії нижчих станів М.Петров вважав надзвичайно актуальним завданням, «одним із самих живих у Європі і особливо у Франції» [14, с.274]. Він писав, що найкращі французькі історики випробували свої сили, вирішуючи це завдання, однак ніхто не спромігся зробити більше, ніж Тьєррі. Ще 1835 р. Гізо, який натовді обіймав посаду міністра народної освіти, доручив Тьєррі видання пам'яток, що висвітлювали історію «середнього» стану. Цей проект мав здійснюватись у рамках «Колекції невиданих документів», ініціатором створення якої був Ф.Гізо [14, с.274]. Подальші дослідники погоджувались з думкою М.Петрова, що саме Тьєррі започаткував основи соціальної історії [3, с.274].

М.Петров ставив автору в заслугу те, що він шукав у джерелах не тільки фактів, але й колориту, утримувався від моральних і політичних оцінок, почав широко використовувати такі джерела, як народні пісні й легенди [14, с. 271]. Він не погоджувався з поширеною думкою, що О.Тьєррі припинив дослідження «tiers-état», розчарувавшись в його слабкості, виявленій в революційних подіях 1848 р. М.Петров вважає, що робота над історією середнього стану була призупинена через посилення хвороби

автора. Свою точку зору він обґрунтовує тим, що 1848 рік став не першим випадком, коли виявилась слабкість *tiers-état*. Вже в XIV ст. в епоху Марселя він не міг самостійно приборкати анархію і шукав захисту в абсолютній монархії, так само як в кінці XVIII ст. – у військовій диктатурі [14, с. 277]. Єдиним досягненням третього стану в революції М.Петров вважав нівелювання суспільства, стирання привілеїв між класами. Що стосувалось свободи, то тут досягнень було ще менше: «пожертвувавши зради всезагального зрівняння прав тими установами, на які раніше спиралась ця свобода, – самостійністю життя міст, провінційними привілеями, парламентами, – і привівши все до одного знаменника, *tiers-état* сприяв тільки всемогутності держави. Він створив колосальну суспільну машину з єдиним центром в Парижі і від випадку залежало – хто стане машиністом» [14, с.276].

Цю істину, на думку М.Петрова, із вірцевою добросовісністю та повною неупередженістю довів А.Токвіль. Саме він згодом розвивав питання демократії, порушені О.Тьєррі. Час розповсюдження ідей Токвіля в Росії (кінець 50-х – 60-ті рр.) збігся з переломним етапом у житті країни. Російські ліберали прагнули протиставити революційно-демократичному трактуванню подій у Франції помірковано-ліберальну концепцію історії революції. У цьому відношенні положення книги А.Токвіля про небажаність революцій, негативна оцінка народних рухів були близькими російським лібералам [6, с.28]. М.Петров вважав, що А.Токвіль, наляканий демократичним духом Європи, прагнув «просвітити маси» стосовно справжньої сутності принципу демократії [14, с.278]. Він указував на небезпеку демократії там, де вона поєднується з централізацією і не спирається на справжню індивідуальну свободу. Такі демократії найбільше схильні до деспотизму, який тягне за собою найзгубливіші наслідки.

Згодом А.Токвіль розвинув ці ідеї у праці «Старий суспільний лад і революція». М.Петров зазначає, що цей найбільш відомий трактат А.Токвіля був заснований на всебічному вивченні офіційної документації – протоколів провінційних сеймів, ділового листування різних міністерств, бюро та канцелярій. Висновки, яких дійшов історик, значною мірою змінили усталені погляди на революцію. Подібну високу оцінку книги А.Токвіля «Старий лад» давали пізніше М.Кареев та В.Гер'є [23, с. 226]. Але М.Петров раніше за них помітив і поставив А.Токвілю в заслугу те, що доводив автор «Старого ладу» – революція була не протиріччям, не розривом з минулим, а логічним і закономірним продовженням попереднього історичного поступу. Всемогутність держави, всеохоплююча централізація були зруйновані в межах старого режиму, а революція лише прибрала їх руїни. Наприкінці XVIII ст. у Франції так пристрасно вимагали громадянської рівності саме тому, що всі політичні привілеї, по суті, вже були знищені. М.Петров звернув увагу на той висновок автора, що Франція завжди більш наполегливо домагалася рівності, ніж свободи [14, с.279]. Знищення революцією колишніх корпоративних зв'язків поділило націю на море розрізнених індивідуалізмом піщинок. Відтоді загроза військової диктатури і самовладдя постійно висіла над цим морем.

Однак попри чесноти згаданої праці М.Петров указував, що книга залишає у читача враження, ніби революція не зробила для Франції нічого, крім посилення центральної влади. Цю тезу підтримали і сучасні дослідники творчості А.Токвіля [1, с.157; 9, с.26-39].

«Історію Французької революції» харківський історик вважав фаталістичною «філософією революції», підкреслюючи прагнення автора дати картину неминучого, логічного поступу ідей, які керують подіями та людьми. Революція не тільки в цілому, але й в окремих її проявах представлена у нього як природній історичний поступ. На основі цього він виправдовував тероризм, страти жирондистів і політику Наполеона внутрішньою необхідністю й неминучим поступом подій. Таку позицію автора дослідник вважав неприпустимою, оскільки вона знімала моральну відповідальність з індивідуума за наслідки його вчинків. Іншою тенденцією цієї праці М.Петров вважав надмірну ідеалізацію третього стану, що призвело до ігнорування ролі монархії, дворянства та духовенства. Він вважав, що викладаючи історію Франції в період революції, дуже важливо з'ясувати вплив усіх прошарків суспільства на хід подій (середніх станів, дворянства, духовенства, а також ставлення інших держав до революції) в той час як Ф.Мін'є намагався повсюдно висунути на перший план тільки *tiers-état*. Такий підхід, на його думку, дав підстави стверджувати, що книга написана «із заздалегідь підготовленими рамками, у які вкладаються події – з підбором фактів, що підходять під складену програму, і з розміщенням в тіні тих, що не підходять» [14, с.283].

Інший історик епохи Реставрації Л.-А.Тьєр ідеалом «справжньої людської діяльності» вважав військову справу, що, на думку М.Петрова, було зумовлено його заповітною мрією стати генералом. Однак оскільки він працював в історичній царині, то, задумавши написати історію революції, він поставив собі за обов'язок висвітлити передусім військові події, дипломатичні відносини та народні рухи – усе те, в чому проявилася практична діяльність епохи. Розвиток революційних ідей, на яких сконцентрована увага Ф.Мін'є, у Л.-А.Тьєра відсунутий на другий план. М.Петров указував, що Л.-А.Тьєр поставився до свого завдання як спеціаліст – він спеціально вивчав військову справу (тактику, артилерійську справу, фортифікацію). Відповідно у центрі уваги Л.-А.Тьєра опинились найбільш енергійні діячі революції – Мірабо, Дантон і особливо Наполеон.

Л.-А.Тьєр, на думку М.Петрова, став першим сучасним істориком Франції [14, с.289]. «Історія консульства та імперії», як він вважав, писалась за дуже сприятливих обставин: автор її мав такі матеріали, які не були доступні жодній приватній особі, йому були відкриті всі архіви, не виключаючи і секретних документів. Багаторічна державна служба ознайомила його з усіма особливостями адміністрації й політики, а величезний статок давав можливість подорожувати з метою вивчення місцевостей, де відбувались військові події. М. Петров погоджувався з твердженням своїх сучасників, що ніхто краще Тьєра не зрозумів і не зобразив Наполеона: «найбільший військовий геній нового часу знайшов найкращого військового історика» [14, с.292]. М.Петров схвально говорить про оцінку цим автором особи Наполеона. Схиляючись перед титанічною натурою свого кумира, Тьєр все ж безжально викриває всі його слабкості. Його державницьку політику він називає низкою неприпустимих помилок, а біди 1814 року – заслуженою катастрофою. Причиною нещастя Франції він називає безконтрольність влади імператора, геній якого міг би ошчасливити батьківщину, якби ним керували не особисті пристрасті та інтереси, а здоровий голос суспільної думки. М.Петров погоджувався з сучасними йому військовими, які назвали «Історію консульства та імперії» «вічним взірцем» військової історії.

Аналіз праць Тьєра та Міньє дослідник підсумовує висновком про те, що вони мали скоріше політичне, ніж суто наукове значення, були спрямовані на примирення суспільства з самою ідеєю революції, відтак, підготували суспільство до липневих подій.

У сучасній йому французькій історіографії, крім «першокласних корифеїв науки, які вже зійшли або сходять з поприща», М.Петров виділяв ще три групи: а) істориків – «монографів», які за своїми прийомами, методами та ґрунтовністю найближче стоять до історичної школи (А.Базена де Року, Ж.-П.Клемана, Ф.Комба та А.О.Валлона; б) гуманітарну школу з її увагою до соціальних, демократичних проблем історії; в) істориків-літераторів або белетристів («безкрайне море, у якому важко не загубитись навіть найдосвідченішому бібліографу» [14, с.306].

На його спеціальну увагу заслуговувала «гуманітарна школа», причиною появи якої в історіографії він вважав суспільно-політичну ситуацію, що склалась у 40-х рр. ХІХ ст. у Франції. Суспільство, вкотре обмануте у своїх сподіваннях, дійшло думки, що оскільки всі зміни форм правління не принесли йому ані справжньої свободи, ані щастя, то «гнилими та неживими» є самі принципи, на які спирається сучасний суспільний лад. Звідси й прагнення відкрити або винайти нові моральні засади і на їх основі перетворювати суспільні відносини. До представників цієї групи М.Петров відносить соціалістів, демократів, комуністів, романтиків та їх ідеологів К.А.де Сен-Сімона, Ш.Фур'є, П.Ж.Прудона, П.Леру, Л.Блана, Р.Ламмене, В.Гюго та А.Ламартіна. Він погоджувався, що критика цими «апостолами майбутнього» наявного суспільного політичного ладу в багатьох випадках була справедливою, але зазначав, що альтернативи, які вони пропонували суспільству, були надто туманні.

М.Петров вважав, що цей напрямок не мав нічого спільного зі справжньою науковою історією, а історичний матеріал був тільки засобом, за допомогою якого «гуманітарна партія» прагнула поширювати свої ідеї. Особливо впливовими серед цієї групи істориків він вважав А.Ламартіна та Л.Блана, чий твори якнайбільше збігалися з настроями суспільства і тому були зустрінуті з захопленням.

Все ж попри власні ліберально-монархічні переконання М.Петров з-поміж представників гуманітарної школи особливо високо оцінив творчість Ж.Мішле – «великого наставника» школи Анналів [5, с. 25], який, на його думку, не поступався представникам історичної школи ні впливом, ні популярністю [14, с. 299]. Найбільш характерним у підходах Ж.Мішле до історії, він називає талант розповідача та велику майстерність психологічного аналізу, а негативним – провіденціалізм та циклічну теорію розвитку людства, довільність добору історичного матеріалу та намагання звести нанівець роль будь-якої видатної історичної особи. Ж.Мішле ще в першій третині ХІХ ст. поставив питання про синтез соціальних наук у дослідженні минулого [5, с. 25]. М.Петров чимало запозичив з його концепції. Так, у вступі до «Лекцій з всесвітньої історії» М.Петров говорив про необхідність використання методів соціології та психології в історичному дослідженні. Ж.Мішле пропонував історикам активно залучати до своїх досліджень елементи аналізу географічного, кліматичного, демографічного факторів, урахувати особливості колективної та індивідуальної психіки, народних звичаїв. М.Петров так само наголошував, що історію слід вивчати у всій її різноманітності – не тільки політику, а й релігію, мистецтво, традиції, право, географію і т. д.

«Історію Французької революції» Ж.Мішле дослідник називав низкою «калейдоскопом картин, змальованих такими символічними рисами, що в них інколи важко вловити справжню думку автора» [14, с.305]. Він підкреслював, що автор нівелює значення яскравих особистостей епохи, а натомість висуває нового героя – народ, під яким розуміє «темну демократичну масу». Надзвичайний ентузіазм, з яким публіка зустріла роботи Ж.Мішле, дослідник пояснював тим, що цей історик відводив Франції провідну роль у світовому історичному процесі та писав свої твори популярною літературною мовою.

Головною особливістю французької історичної школи М.Петров вважав відсутність єдності. Навіть її провідні представники погоджувались між собою лише щодо адекватності критичного методу та органічності історичного процесу. На його думку, Ф.Гізо і Ф.Міньє вивчали минуле, щоб простежити логічні закони його провіденціального розвитку. «Живописна» школа на чолі з К.Форіелем, О.Тьєррі та Е.Г.Барантом була упевнена, що найкращий засіб зробити історію повчальною – представити усі події в життєвій простоті та безпосередності. Аналітичний метод А.Токвіля мав на меті перетворити історію на точну науку, яка здатна керувати ходом суспільного розвитку. Л.-А.Тьєр прагнув досягти мети історії хвалебними гімнами нації. Ж.Мішле і А.Мартен суб'єктивний прагматизм розуміли як власний особистий погляд на історію [14, с.193].

Аналізуючи європейську історіографію, М.Петров окреслив також найбільш перспективні напрямки подальших досліджень, на яких мала зосередитись вітчизняна історична наука. Він вказував на існування в європейській історіографії окремого «простонародного напрямку», представники якого займалися вивченням життя нижчих, простих прошарків суспільства, селян та робітників [14, с.106, 207-208; 15, с.8, 74].

Таким чином, М.Петрова можна назвати першим в історії вітчизняної історичної науки вченим, який комплексно і глибоко почав досліджувати історіографію Французької революції XVIII ст. В.Далін, автор праці «Историки Франции XIX – XX ст.» відзначав, що М.Петров дав дуже влучні характеристики таким французьким історикам, як Тьєррі, Гізо, Міньє та ін [4, с.15-27], висвітлюючи французьку історіографію в тому напрямку, який згодом активно розвивав М.Кареев. Про те, що більшість оцінок М.Петрова утвердились в історичній науці, також свідчать пізніші дослідження французької історіографії М.Кареева [8], М.Алпатова [1], Б.Реізова [16], С.Блуменау [2], Л.Таран [18; 19] та інших фахівців.

Його визначення й аналіз основних напрямків історіографії Французької революції в основному міцно утвердились в історії історичної науки, а переважна більшість оцінок і положень витримали випробування часом і стали основою для подальших студій в цій галузі.

Джерела та література

1. Алпатов М.А. Политические идеи Французской буржуазной историографии XIX века. – М.-Л.: АН СССР, 1949. – 406 с.
2. Блуменау С.Ф. Французская революция конца XVIII в. в современной научной полемике //Вопросы истории. – 1998. – № 9. – С. 141 – 150.
3. Виппер Р. Очерки исторической мысли в XIX в. Либерализм и первая историческая формула борьбы классов //Мир божий. – 1901. – Март. – С. 246 – 274.
4. Далін В.М. Историки Франции XIX – XX веков. – М.: Наука, 1981 – 328 с.
5. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададунов В. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.
6. Иванова Т.Н. Оценка книги А. Токвиля «Старый порядок и революция» русской буржуазно-либеральной историографией второй половины XIX – начала XX в. //Эпоха Великой Французской революции: проблемы истории и историографии. К 200-летию юбилею революции: Межвузовский сборник научных трудов /Чувашский университет. – Чебоксары, 1989. – С. 26 – 39.
7. Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] /Історіографічні дослідження в Україні [Вип. 10]. Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та до 50-річчя від дня народження): У 2 ч. – К., 2000. – Ч. 2. – С. 402 – 415.
8. Кареев Н.И. Историки Французской революции. Т.3. Изучение Французской революции вне Франции. – Л.: Колос, 1925. – 308 с.
9. Обзорение преподавания предметов в Императорском Харьковском университете на 1865 – 1866 учебный год. – Харьков: В университетской типографии, 1864. – 20 с.
10. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5т./Под ред. М.В.Нечкиной.–Т.2.–М.: АНСССР,1960 –862с.
11. Петров М.Н. Из всемирной истории: Очерки. – Изд. 2-е, просм. и доп. – Харьков: Типография В.А. Сыхра, 1882. – 440 с.
12. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории. – Изд. 2-е. – Т. 1 – 4. – СПб: В. Березовский, 1904 – 1908. – Т. 3. История Новых веков (Реформационная эпоха) /В обраб. и с доп. проф. В.П. Бузескула. – 1904. – XII + 226 с.
13. Петров М.Н. Лекции по всемирной истории: В 4 т. /Под ред. проф. В.К. Надлера. – Т. 4. История Новых веков (от Вестфальского мира до национального конвента)/В обработке В.П. Бузескула. – Харьков: Типография Х. Счасни, 1894. – 222 + 92 с.
14. Петров М.Н. Новейшая национальная историография в Германии, Англии и Франции. Сравнительный историко-библиографический обзор. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – VII, 309 с.
15. Петров М.Н. Отчет о занятиях адъюнкта императорского Харьковского университета М.Н. Петрова в Германии, Франции, Италии, Бельгии и Англии, с июля 1858-го по июль 1860-го года. – Харьков: В университетской типографии, 1861. – 76 с.
16. Реізов Б.Г. Французская романтическая историография (1815 – 1830). – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1956. – 536 с.
17. Санцевич А.В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії //Український Історичний Журнал. – 1989. – № 5. – С. 29 – 40.
18. Таран Л. Французька революція кінця XVIII ст. в світлі сучасних дискусій //Історія України. – 2003. – № 21 – 22. – С. 1 – 7.

19. Таран Л.В. Великая Французская революция, и русская либеральная историография //Преподавание истории в школе. – 1996. – № 6. – С. 31–32
20. ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 52 – 55 зв. История революций: французской, английской, испанской, прусской. 41 арк.
21. ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 58. Литература XVIII в. 13 арк.
22. ЦДІАУК. – Ф. 2048. – Оп. 1. – Спр. 66. Учебные планы предметов, преподаваемых в мужских гимназиях МНПр. 60 арк.
23. Цыганков Д.А. Профессор Московского университета В.И. Герье (1837 – 1919) //Новая и новейшая история. – 2002. – № 5. – С. 219 – 230.

Marina Keda

THE ORIGIN OF HISTORIOGRAPHY OF FRENCH REVOLUTION IN UKRAINIAN UNIVERSITIES IN THE SIXTH CENTURY: MICHAEL PETROV

The article is devoted to the role of Kharkov professor M. Petrov in the origin of historiography of French Revolution in ukrainian universities of Russian Empire in the second half of the XIXth century.

Key words: M. Petrov, historiography, French Revolution.

Надійшла до редакції 22.02.2008 р.

УДК 930.1"652":37(09)

Олександр Самойленко

ВНЕСОК ВЧЕНИХ НІЖИНСЬКОЇ СЛАВІСТИЧНОЇ ШКОЛИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.) У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН

У статті відстежується процес становлення ніжинської славістичної школи і аналізується внесок її представників у дослідження проблем, пов'язаних з історією та культурою південнослов'янських народів. Головну увагу зосереджено на найбільш вагомих працях вчених-славістів Ніжинського історико-філологічного інституту кінця XIX – початку XX ст.: А.Будиловича, В.Качановського, Г.Льїнського, К.Радченка та М.Соколова з історії, джерелознавства та археографії Болгарії, Сербії, Хорватії та Чорногорії, які вирізнялись оригінальністю, науковою новизною і не втратили своєї науковості.

Ключові слова: Ніжинська славістична школа, вчені-славісти, Сербія, Болгарія, Кирило і Мефодій, південнослов'янські народи, давньослов'янська література

У сучасній історичній науці становлення славістики в Російській імперії прийнято відносити до середини XIX століття, що пов'язано з відкриттям у 1835 р. у російських і українських університетах кафедр історії та літератури слов'янських діалектів, а також діяльністю видатних вчених О.Х.Востокова, М.Т.Качановського, О.М.Бодяньського, П.І.Прейса, І.І.Срезневського, В.І.Григоровича та ін. Перше покоління славістів охопило у своїх лекціях всі галузі славістики і виховало цілу плеяду молодих вчених, серед яких були і майбутні представники ніжинської славістичної школи, що почала формуватись у останній чверті XIX ст. з відкриттям у Ніжині у 1875 р. Історико-філологічного інституту князя Безбородька, а вже наприкінці XIX – на початку XX ст. вона перетворилась у один з центрів дослідження славістики в Україні. З її діяльністю пов'язані імена багатьох відомих українських та російських вчених-славістів, серед яких: академік М.Н.Сперанський, члени-кореспонденти Академії наук А.С.Будилович, Р.Ф.Брандт, Г.А.Льїнський, професори В.В.Качановський, К.Ф.Радченко, Є.В.Петухов, М.І.Соколов та ін. Саме аналіз процесу становлення ніжинської славістичної школи та визначення внеску її представників у дослідження проблем південнослов'янської історії стане головним завданням автора.

Вивчення діяльності та творчої спадщини вчених ніжинської славістичної школи розпочалося ще століття тому і частково знайшли своє віддзеркалення в історіографії, літературознавстві та